

**СЕКЦИЯ: АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ
РЕФОРМАТОРЫ
СЕКЦИЯ: АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ — РЕФОРМАТОР ЯЗЫКОЗНАНИЯ
И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ**

**А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ - ҚАЗІРГІ ТІЛТАНУ МЕН ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ
НЕГІЗІН САЛУШЫ РЕФОРМАТОР**

*Ісімақова А.С.
Фил.ғ.д., профессор
Назарбаев университеті
Астана қ., Қазақстан*

Ахмет Байтұрсынұлы (1872 -1937) қазақ тіліндегі тұңғыш Әліппе, тіл білімі, әдебиеттану мен түркология ғылымдарының пән сөздері мен теориялық негізін қалыптастырып берген ғалым. Ұлт Ұстазы деп замандастары атаған Ахмет Байтұрсынұлы осыдан жүз жыл бұрын қазақ тіліндегі Әліппеден бастап тілді таныту, оқыту, үйрету ғылымның негізін айқындап, тілтану мен әдебиеттануды ғылым ретінде жоқтан бар етіп қалыптастырып берген бірегей маман.

Алаш Орда үкіметінің негізін қалаушы саясаткер, ғалым А.Байтұрсынұлы 20 ғасырдың басында сол заманның білікті түркологтары мойындаған тілтанулық ғылыми еңбектердің авторы ғана емес, оларды іс жүзінде бастауыш мектеп пен әлеуметтік өмірге еңгізген саяси тұлға.

Алаш ғалымы А. Байтұрсынұлы бастауыш мектеп тұлғаны қалыптастыруда басты міндет атқарады деп санаған. Сондықтан «Мектеп керектері» мақаласында: «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы... Ең әуелі мектепке керегі білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болу. Құралсыз іс істелмейді һәм құрал қандай болса, істеген іс те сондай болмақшы. Үшінші, мектепке керегі, белгіленген программа» (Тіл Тағылымы. Ана тілі, 1992.438б).

Ғалым мектепте ана тіліндегі білім беруді ұлт идеологиясының басы деп санап, сондықтан өзінің бар күшін мектептегі білім беру ісін ұлттық құндылықтар негізінде болуын басты ғылыми ұстаным еткен Ұлт Ұстазы.

Қазақ халқының рухани көсемі бола білген ғалым нақты тілтану мен әдебиеттанудың басында тұрған реформатор. Осы екі ғылым саласының Ана тілі деген сөзден басталатын пән сөздерін де қалыптастырып бергенін біз тек Тәуелсіздік кезде ғана білдік.

Бабалар тарихынан қол үзбеу үшін, Ұлы даланың сан ғасырлық араб таңбаларымен келе жатқан жазуына реформа жасап оны қазіргі қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне бағындырып жаңа төте жазу емлесін еңгізген де А.Байтұрсынұлы. Бұл емлені шет елдегі қазақтар күні бүгін іс жүзінде қолданып келеді.

Нағыз ғылыми еңбек өз ұлтына, еліне адал қызмет ету қажеттілігінен тууы абзал екенін ғалым іргелі зерттеулерімен бізге аманат етті. Осы ретте «Тіл құралының» жөні ерекше. Бұл басылымда отарлаудан көзі ашылмаған жұртына сонау совет кезінде қазақ тілін үйрету мен оны оқытудың басты негіздері анықталған. Бұл туралы 1989 жылы академик Рабиға Сыздықтың жазған болатын: «А.Байтұрсынұлы қазақша Әліппе жасап араб таңбалары негізінде ұлттық әліппеге реформа жасап, филологиялық пән сөздеріні қалыптастырып, ғылымның негізгі салалары: Дыбыс жүйесі фонетика, Сөз жүйесін морфология, Сөйлем жүйесін грамматика тұңғыш рет негізін салып берді. Ғалымның бұл іргелі зерттеулері бірнеше монографияға арқау болып, заманындағы ғалымдардың лайықты бағасын ие болып, күні бүгін қазақ тіліндегі филология ғылымының басты негізгі ұстанымдары болып саналады».(Тіл Тағылымы Алғы сөз. 18 б.)

А. Байтұрсынұдының лингвистикалық зерттеулерінде қазіргі тілтану мен әдебиет теориясының негізі қаланып, біз пайдаланып келе жатқан терминдердің авторлығы да анықталды. Ғалым тек ғылыми зерттеулермен шектелмей, олардың күнделікті сұранысты өтейтін оқулықтар арқылы нақты білім беру саласына дер кезінде еңгізуі шынайы ғылыми іскерліктің үлгісі болып қала бермек. Ғылыми зерттеу тек атақ үшін емес, халыққа қызмет ету, ана тілінде білім беру үшін жасалғаны осы ретте айқындалаған.

Ғалымның «Оқу құралы» Қызыл Орда 1926 жыл «Биссмиляхи рахмани рахим» сөздерімен ашылады. АБ қазақша Әліппе жасауы, араб таңбалары негізінде ұлттық әліппеге реформа жасап, қазақ тіл білімінің терминдерін алғашқы болып қалыптастыруы және оның негізгі салаларын: дыбыс жүйесін фонетика, сөз жүйесін морфология, сөйлем жүйесін грамматика тереңдей зерттеп, бірнеше оқулыққа арқау еткен еңбектері күні бүгін маңызын жойған емес. Бұлар: Тіл құралы, 1 бөлім. Фонетика; Тіл құралы, 2 бөлім Морфология; Тіл құралы, 3 бөлім. Синтаксис; Әдебиет танытқыш; Баяншы, методикалық жазбалар; Тіл жұмсар, 1 бөлім. Практикалық грамматика; Тіл жұмсар, 2 бөлім. Практикалық грамматика. Оқу құралы балалар әліппесі; Әліппе; Сауат ашқыш. Ересектер әліппесі; Әліппе астар Әліппеге методикалық нұсқау; Оқу құралы. Хрестоматия Т.Шонанұлымен бірге. Ер Сайын. 23 Жоқтау.

Орынборда 1914 жылы шыққан Тіл құралының тараулары: Сөз мүшелері, Қазақ сөзіндегі дыбыстар Һәм олардың харіфтері. Жазу қағидалары. Атауыш сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, шылау сөздер, үстеу, демеу, жалғаулық, одағай сөз). Қорытуда келесі тұжырым берілген: «Сөйтіп сөздер *тұлғасына қарай* беске бөлінеді: түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз, қосымшалар. Сөздер *мағынасына қарай* тоғыз тапқа бөлінеді: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, демеу, жалғаулық, одағай». Бұл пән сөздері күні бүгін қазақ тіл білімінің негізгі ұстанымдары болып келеді.

А.Байтұрсынұлының араб таңбаларын қазақ тілінің фонетикасына сай қолданған жүйелі графикасы 1924 жылы ресми қабылданған. Өзге түрік халықтары өзбек, татар т.б.оны тұңғыш үлгі ретінде қабылдады. Осы ретте Р.Сыздық сөзіне жүгінсек: «А.Байтұрсынов ұсынған «жаңа емле» 1913 жылдан бастап мұсылман медреселерінде де, қазақ орыс мектептерінде де қолданыла бастаған». Ана тілімізге лайықталып реформаланған араб таңбаларын латынша ауыстырудің тиімділігі жоқ деген АБ бастаған Алаш ғалымдары ұлтшыл, пантюркист, панисламист, кеңеске қарсы деген айыпқа ұшырады. Тіл тағылымы. Алматы. Ана тілі, 1992, 9 б.

А.Байтұрсынұлының негізгі тілтанулық ұстанымы *Тіл құралы* Орынбор 1914 еңбегінде былай деп тұжырымдалған: « Қазақ тілі түрік тілінің бір тарауы. Дүниедағы жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: *түбіршік тіл, жалғаламы тіл, қопармалы тіл.* *Түбіршік* тіл түпкі қалпынан өзгерілмей жұмсалады, мәселен, қытай Һәм жапон тілдері. *Жалғамалы* тіл сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен, түрік, фин тілдері. *Қопармалы* тіл сөз түбірімен қопарылып өзгерілетін тіл, мәселен, орыс тілі, араб тілі. Біздің қазақ тілі түркі тілдің бір тарауы болғандықтан, жалғалмалы. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей аяғына жалғау қосылып өзгеріледі. Жалғау екі түрлі: бірі *сөздің тұлғасын* өзгертсе де *ішкі мағынасын* өзгертпейді; екіншісі сөздің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы *тысқарғы, соңғысы ішкергі жалғау* деп аталады. (ТТ 143б.)

Ана тілінің дыбыстық жүйесінің сипаттамасын тұңғыш рет анықтаған да А.Байтұрсынұлы: «Қазақтың нағыз өз тіліндегі дыбыс 24. Бұлар 3 түрлі болғандықтан 3 ке бөлінеді. 5 дыбыс ашық айтылатын болғандықтан, ашық дыбыс, яки дауысты дыбыс деп аталады. 17 дыбыс тұйық айтылатын болғандықтан, яғни дауыстап айтуға көнбейтін болғандықтан, тұйық дыбыс яки дауыссыз дыбыс деп аталады. 2 дыбыс дауысты дыбыстардай нағыз ашық айтылмайтын болғандықтан, орта дыбыс яки жарты дауысты дыбыс деп аталады. 24 дыбысқа араб харіфтерінен үйлескендерін өзгертпей, үйлеспегендерін өзгертіп харіфтер арналды.» Бұл төте жазудың негізгі қисыны: араб таңбалары қазақ тілінің айтылу заңдылығына бағындырылған.

«Сөйлем мен сөз» тарауында: « Бір сөйлемнің ішінде бірнеше сөз болады; мәселен: « аш бала тоқ баладай ойнамайды» деген сөйлемд бес сөз бар. Алайық «тоқ бала аш болам деп ойламайды» деген сөйлемде алты сөз бар.» *Сөз бен буындар; буын мен дыбыс;* қазақ тіліндегі дыбыстар; олардың таңбалары. *Жарты дауысты дыбыстар:* р, л, у, и. *Қатаң дыбыстар:* б, п, т, с, ш, қ, к. *Ұяң дыбыстар:* м, н, ң. *Ымыралы дыбыстар:* з, ж. *Ымырасыз дыбыстар:* д, ғ, г. Сөз тұлғалары: Түбір сөз; Туынды сөз, Қос сөз, Қосалқы сөз, Қосымшалар. Сөз жазуының ережелері, жұрнақтар. Атауыш сөздер: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік. Шылау сөздер: үстеу, демеу, жалғаулық, одағай сөз, тасымал. Тіл – Құралда (1915) осы пән сөздердің әрқайсысы нақтыланып іс жүзінде анықталған. Тіл Құрал Қызыл Орда(1925): Сөйлем жүйесі, Сөйлем мүшелері: *бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, нысықтауыш, бұратана сөздер: қыстырма, қаратпа.* Кітаптің Сөйлем түрлерін айыруға керек сөйлем мысалдары тараушасында А.Байтұрсынұлы былай деген: «Сөйлем түрлерін айыруға керек сөйлем мысалдары деп өлеңмен айтылған сөйлемді» өлеңсіз түрге айналдыру; Сөйлем түрлерін айырту. Сөйлемдердің керек болған түрлерін оқушыларға тапқызу» деп берген көлемді мәтінде совет кезінде айтуға тиым салынға үзінділер берілген (312-320 бб.) :«Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар, құлағын біреу салмас, біреу салар» деп басталған ұзақ мәтін келесі сөздермен тәмамдалған: « Жанға көңіл қалып тұр, Жан бұл күйге салып тұр. Тәнге көңіл қалып тұр, Тән шыдамай, арып тұр... Қараңғылық бұққанда, Қызарып күн шыққанда, Күн отынан туғанмын. Жүрегімді, жанымді, Иманымды, арымды, Жалынменен жуғанмын. Жүрегім де, жаным да от, Иманым да, арым да от. Жарқырап от боп туғаннан (берік), Белімді бекем бұғаннан (бері) Қараңғылық дұшпаным. Жауыздықты жамылған, Қарынға құл боп табынған, Қорсылдаған доңыздай, Көкті көрмей, көр болған, Сүйгені сасық жер болған соқыр. Сасық қоңыздай күн батысқа жүрейін. Дұғада бол, алтын Алтай, қарт Анам! Алып Ата куды жолын Ер балаң. Ақ шашыңды, көкірегіңді иіскеуге Тәңірі жазса, сәулетпенен тез барам. Азамат, анау қазақ қаным десең, Ұжмақтың суын апар жаным десең. Болмаса, ібіліс бол да у алып бар, Тоқтатам, тұншықтырып зарын десең.(320б.)

Баяншыда (1920) Қазақ тіліндегі дыбыстар һәм олардың жазу белгілері мен Дыбыспен жаттығу реті былай келтірілген: «Оқу үйренудегі басты мақсат – керек сөзді жаза білу, жазылған сөзді оқи білу. Сөз –дыбыстың мағыналы болып тізілгені. Сөз айту – дыбысты ауызбен тізу. Сөз жазу –дыбыстардың белгісін қағаз бетіне тізу. Оқуға келген балалар сөйлей білсе де, дыбыстарды тізіп сөз шығара білмейді. Себебі олар сөздің дыбыстан тізілетінін білмейді. Оқуға балалар дыбыс үйренеміз деп келмейді, оқу, жазу үйренеміз деп келеді. Бірақ дыбысты білмей, дыбыстың қалай тізілетінін білмей, оқу, жазу үйрену қиын. Сондықтан осы күнде оқуы тәртіпті жұрттар балаларға хәріп көрсетпей тұрып, әуелі дыбыспен жаттықтырады. Дыбыспен жаттықтыруға көп уақыт кетпейді, онан келетін пайда көп: дыбыстарды тізіп үйренсе, хәріптерді тізу қиын болмайды. Сөздің ішінде қанша һәм қандай дыбыстар бар екенін айыруды білсе, хәріптерді қою қиын болмайды.» (330б.) Бұл әдіс бүгінгі мектепе қоланылады ма?

Тіл жұмсар (1928, Қызылорда) Дәйектемеде :«Бұл Тіл жұмсар деп ат қойып отырған кітап ана тілін жоғарыда айтылған жаңа жолмен үйретуге ыңғайланып шығарылған. Мұндағы білім Тіл - құралдағы білім, бірақ сол білімді мұнда үйрету жолы басқа. *Тіл құрал қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орныныда алып көрсетіп танытады. Тіл жұмсар сол үлкен құралдың бөлшектерін, тетіктерін балаға шағындап бөлек бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып, соларды жұмсату арқылы барып үлкен құралды танытады.* (336) тараушаларда нақты кәсіби аналитикалық талдау мен мысалдар келтірілген.

Қай әдіс жақсы мақаласында (Жаңа мектеп, 1928 № 3-4). АБ ағылшын, америка, француз жазу жүйелерінің жазу жүйесі біздің жазу жүйемізде қатысы алыс деген. Бұлар қытай таңбалы жүйелі жазбаға жақын деп санаған. Ғалым осы ретте: «Он сөзінен бір сөзінде де болса сәйкестік бар, бізге жақын жүйелі жазу орыстыкі. Онан да гөрі бізге

жақын жүйелі жазу италияндікі (оның да сөзінің жазылуы мен айтылуы арасында сәйкестік көп деп айтылады). Сүйтіп, жоғарыда айтылған сөзден мынадай нәрсе байқалады: Әуелі жазу екі негізді екендігі: 1. таңбаша жүйе; 2. әріп негізді. Екінші, әріп негізді жазулардың емле жүйелері түрлі түрлі болатындығы. Үшінші, емле жүйелеріне қарай, әріп негізді жазулардың таңба негізді жазуға жақыны да, алысы да бар екендігі. Осы күнгі қолданып отырған емлелердің бәрі төрт жүйеге бөлінеді: 1. Таңбаша жүйе, 2. Дағдыша (тарихша) 3. Туысша жүйе, 4. Дыбысша жүйе. *Таңбаша емле* – негізді жазумен тәртіптес, негіздес емле, мәселен қытайдыкі. *Дағдыша емле* - баяғыдан бері жазып келе жатқан қалыпты қолданып отырған емле, мәселен, ағылшынша. *Туысша емле* – сөздің тек басына қарамай, басқа түбірлес, туыстас сөздердің де айтылуына қарайтын емле, мәселен, орысша. *Дыбысша емле* - сөз дыбыстарының естілуінше жазу жолын қолданатын емле, мәселен, италиянша, немісше, қазақша. Бұл айтылған емле жүйелерінің бәрі де әріп негізді жазулардың емле жүйелері. Бұлардың біреулері таңба жүйелі жазуға жақын болатыны көрініп тұр. Сөздің айтылуы мен жазылуының арасындағы сәйкестік күшейген сайын емле тәртібі таңба негізінен алыстай бермекші... Қытай сияқты таңба салмағанмен «ит «деп жазып, шошқа деп оқыған сияқты «мой» деп жазып «мува» деп оқитын емле тәртібі бар. Ағылшын, американ, француз сынды жұрттарға дыбысты әдісті қолдану қолайлы ма? Олар түгілі «борода» деп жазып «барада» деп оқитын емле тәртібі бар орыс сияқты жұрттарға да дыбысты әдісті қолдану қолайсыз болатын орындары көрініп тұр. *«Сақал» деп жазып, «сақал» деп оқитын, «тырма» деп жазып, «тырма» деп оқитын дыбысша емлесі бар қазақ, қырғыз сияқты жұрттарға дыбысшы әдісті қолдану тиістігіне дау болмасқа керек еді, үйткені басқа дыбысша емлесі бар жұрттар дыбысты әдісті қолданып отыр. Мәселен, италиян жұрты. 361»*

Осыншама қисынды пән сөздерін тар жол тайғақ, қуғын сүргін заманда жүріп тауып берген ғалымның еңбектерінің ғылыми құндылығы ерекше.

А.Байтұрсынұлы өзі айтқандай, Тіл ғылымы да өз заңдылықтары мен пән сөздеріне негізделген ғылым саласы. Тұңғыш тілтанулық парадигмаларды өзі қалыптастырған ғалымның бұл ұстанымдары совет кезінен бері күні бүгін аты аталмай қолданыста келеді.

Ұлттың *«Әліпбиі – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы»* деген А.Байтұрсынұлының ұстанымы қазіргі шетелдік лингвистерді қайран қалдырған теңеу екенін де біле жүрейік.

Қазақ Әліппесін *Ар* сөзімен ашқан А.Байтұрсынұлының осыншама ғибратты ғылыми негізді теориялық тілтанулық зерттеулері бүгінгі жалпы түркология мен қазақ тіл білімі ғылымының да басты ұстанымдары болып қала бермек.

Ғалымның *«Қазақтың бас ақыны»* (1913) зерттеуі мен қазақ тіліндегі тұңғыш Әдебиет теориясы - *«Әдебиет танытқыш»* (1926) қазіргі әдебиеттанудың кәсіби тұғырнамасы болып табылады. (1) Совет кезінде авторымен бірге репрессияға ұшыраған бұл іргелі зерттеулер тек 1989 ғылыми айналымға қайта оралды. Советтік кезде тек соцреалистік таптық шеңберде дамыған қазақ әдебиеттануы А.Байтұрсынұлы қалыптастырып берген пән сөздерін қолданып келгенімен, зерттеулеріндегі әдебиет теориясы пайдалана алмады.

«Қазіргі қазақ тіл біліміндегі секілді, қазақ әдебиеттануындағы әдеби терминдердің басым көпшілігінің баламаларын ойлап тапқан да Ахаң: көріктеу, меңзеу, ауыстыру, алмастыру, кейінтеу, пернелеу, әсірелеу, шендестіру, дамыту, түйдектеу ... – осылардың бәрінің тұптамасы Ахаңда жатыр. Мұхтар Әуезовтің «Ахаң түрлеген ана тілі» дейтін алдиінің әдебиет аясындағы бір нақты да затты көрінісі – осы». «Әдебиет танытқыштың» ең басты бағалылығы осылайша әдеби терминдерді қазақша қалыптастырғандығы», – дейді академик З.Қабдолов 2:72.

1926 жылы жарияланған *«Әдебиет танытқыш»* қазақ әдебиеттануы, оның ішінде әдебиет теориясы саласында қазақ тілінде жарық көрген тұңғыш ғылыми зерттеу екені даусыз. *«Әдебиет танытқыш»* деп атаудың өзінде үлкен мағына бар. Әдебиет – сөз өнері

болса, оны жалпы халыққа түсіндіріп, кәсіби тұрғыда таныту басты мақсат екенін А. Байтұрсынұлы осылай айқындап берді.

Әдебиет теориясы бізде қашаннан бар? Осы орайда академик З.Қабдолов былай деген: «*Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік... Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында Арнау деген бір-ақ түр; шауып шықса, бұған Шешендік сұрау қосылып қана аздап ажарлануы мүмкін. Ал қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлап арнау) қосып, құбылтып, тотының түгіндей құлпыртып әкетеді. Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай осы үш түрлі арнауды әрқайсымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекеңе сілтеме жасауға мәжбүр болдық.*» (2:72).

Қазақ өлең құрылысының теоретигі академик З.Ахметов «*Әдебиет танытқыштың*» құндылығын былай деп анықтады: «*Әдебиет танытқышта*», негізінен поэтика, стилистика, өлең құрылысына қатысты мәселелер көбірек сөз болады. Автор үлкен тілші-ғалым болғандықтан, оның қазақ поэзиясының ерекшеліктерін осы мәселелерге байланысты тексеріп талдайтыны түсінікті. Автор поэзия тілінің бейнелілігін, сөз қолдану тәсілдерін мұқият зерттеп, теңеу, ауыстыру (метафора), алмастыру (метонимия), шендестіру, арнау, қайталақтау, дамыту, бүкпелеу секілді ұғымдарды әдеби термин ретінде қолданады. Сөйлемдердің синтаксистік топ болып бірігуін, «оралым», «қайшы оралым» деген сияқты түрлерін ажыратып көрсетеді. Қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесін айқындай, бунақ, тармақ, шумақ ұғымдарын қалыптастырды. 3:64б.

Академиктер Ш.Қ.Сәтбаева мен Р.Нұрғали Әдебиет танытқыш әдебиет теориясы деп айтқан еді. Тіл құралы мен Тілтану ғылымының негізі мен пән сөздерін 20 ғасыр басында қалыптастырып берген А.Байтұрсынұлы екенін академик Рабиға Сыздықова сонау 1977 жылы жария етіп, оны Ұлт Ұстазы ақталғаннан кейін өз зерттеулерінде дәлелдеп берді. (5)

Әдебиет танытқышты менгерген М.О.Әуезов, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмаиловтар бұл іргелі зерттеудің басты теориясын совет кезіндегі зерттеулерінде ұстанды. Қазақ өлең құрылысы, қазақ әдебиеттануы мен әдебиет теориясының басты терминдерін Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырып бергені осылай реттелді.

«*Әдебиет танытқышта*» асыл сөздің тектері мен түрлері «адамның жан қоштау керегінен шыққан» нәрселерге жатқызылады. Асыл сөз адамның жан сақтау емес, жан қоштау керегіне, қажетіне бағытталған: «*Нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады. Қазақша – асыл сөз, арабша – әдебиет, еуропаша – литература*»... Әдебиеттің басқа ғылымдардан айырмашылығы туралы былай делінген: «*Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді*». 1:151б.

«*Әдебиет танытқышта*» белгілі әдебиет терминдерінің қазақша баламасы көңілге қонымды әрі нақты дәлдікпен қолданысқа енгізілген. Бұл зерттеуде әр «пән сөзі» (А.Байтұрсынұлы) - категория өзінің логикалық дамуы, қалыптасқан жүйесі бар түсінік ретінде теориялық тұрғыда айқындалған. Мысалы: «*Байымдаманың зор мүшесі төртеу: бастамасы, ұсынбасы, баяндамасы, қорытпасы*» (1:168). Демек әр пән сөзі мен теориялық тұжырымның ішкі заңдылықтары мен мақсаттары анықталып, парадигма ретінде анықталған.

А.Байтұрсынұлы «*Қарасөз бен дарынды сөз жүйесі*» атты тарауда қарасөз бен көркемсөз аражігі анықталған. Сөйлеу түрлерін әдебиетші былай деп бөлген: «*Жалаң*

лебізбен айтылған сөзді ғана сөйлеу дейміз де, көрнекі лебізбен айтылған сөзді жырлау, толғау дейміз... Жалаң лебізді сөздерді қара сөз деп, көрнекі лебізді сөздерді дарынды сөз деп атау қолайлырақ (1:241). Осы тұста әдебиетші бүгінгі әдебиеттанудағы «сөйлеу жанрлары» түрлерін былайша айқындап береді: «Асылына қарағанда, «қарасөз» деген мен «сөйлеу» деген екеуінің мағынасы бір болып, «дарынды сөз» деген мен «жырлау», «толғау» дегеннің мағынасы бір болып, бірінің орнына бірі айтыла береді. Қарасөзді шығармалардың да, дарынды сөзді шығармалардың да түрлерінің өлеңдісі, өлеңсізі болады (1:241).

А.Байтұрсынұлы асыл сөз несімен өзіне назар аударады дегенге былай дейді: «Сөздің асыл болуы – ұнауымен. Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады. Сөз көркемдігі әуезінің әдемілігі мен кестесінің келісті болуынан табылады» (1: 241). Осы екі түрлі сөз жүйесінің айырмашылығы туралы: «Сөзді жалаң түрінде айтқанда, күш көбінесі зейін жағына салынып, пайым терең, мағына күшті, пікір дәлелді болып, айтылған сөз адамның ақылына қонуы көбірек көзделеді. Сөзді көркем түрінде айтқанда, күш көбінесе қиял мен қиыс (түйіс) жағына салынып, сүгіреті толық, меңзеуі мерген, қисыны қызық болып сөз әсерінің күшімен көңілге ұнауы көбірек көзделеді». Себебі, «Сөз ақылға қонады шындығымен, көңілге ұнайды өңі үйлестігімен, өң үйлесуін жарастық, келістік дейміз. Келістік – көрік негізі» (1:242). А.Байтұрсынұлы осы ретте ойлаудың екі түрін ажыратып берген: «адам ойлағанда нәрсеге тиісінше ойлайды, иә көңілінің түйісінше ойлайды... Бір нәрсе туралы сөйлегенде, иә тиіс жағынан, иә түйіс жағынан алып сөйлейміз. Мәселен, кісі жайынан сөйлегенде, иә тиіс жағынан алып, түсін, тұрпатын, мінезін, құлқын, туысын, тұрмысын, ісін айтамыз, иә түйіс жағынан алып, сүйетін, сүймейтінімізді, сыйлайтын, сыйламайтынымызды айтамыз. Сол секілді, әннің дауысы тиіс жағы болады. Әннің бізге әсері түйіс жағы болады. Нәрсенің тиіс жағы өзінде бар шын жағы; нәрсенің түйіс жағы өзінде жоқ, жабатын жала. Қоятын кінә, жағатын опа, адам апарып жапсаратын нәрсе» (1:243).

А.Байтұрсынұлының келесі тұжырымдары да бүгінгі әдебиеттануға қажетті болып табылады: «Жалаң сөз нәрсені тиіс жағынан алып, пайым бойынша сөйлейтін шындық сөзі, шын әңгіме болады. Көркем сөз нәрсені түйіс жағынан алып, қиял бойынша сөйлейтін, шын емес, шығарғы әңгіме болады. Көркемсөз – көңіл тілі, жалаң сөз – зейін тілі. Жалаң сөз зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады. Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әліне түсіріп айтады» (1: 243). Көркем сөздің негізгі ерекшелігі осылай анықталған.

Көркемсөз несімен көркем? Оның басқадан ерекшелігі неде? Оған былай делінген: «Көркем сөз – айтқаның ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп, қақиқат түрінде айтады. Көркем сөз – айтқаның қиял меңзеуінше бейнелеп, әліптеп, көбінесе ұйғару түрінде айтады, жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әңгіме қылады. Көркем сөз болуға ықтимал деген нәрселерді де алып сөз қылады; қатты қисынын келтіріп, болмаған нәрсені болғанға, жоқ нәрсені барға ұйғарып сөз қылады. Қисынын келтіріп, қиялдан туғызып әдемі әңгіме шығару ақындық дарыған адамның ғана қолынан келеді. Жалаң сөзді қара сөз делініп, көркемсөздің дарынды сөз деп аталу мәнісі осыдан» (1: 244). Бұл ойды А.Байтұрсынұлы нақтылай түседі: «Қарасөз – жаратынды, тиіс ғалам турасындағы әңгімеде, дарынды сөз ұйғарынды түйіс ғалам турасындағы әңгіме».

«Тиіс ғалам турасында сөйлегенде, жай күйінде жабайы тілмен тиісін айтамыз. Түйіс ғалам турасында сөйлегенде, көңіл түюінше өң беріп, дем беріп, көрнекі тілмен айтамыз. Бірақ тиіс ғалам турасында сөйлегенде де айқындық үшін ажарлау керек болса, жалаң лебіз орнына көрнекі лебіз жұмсалады». Ең басты айырмашылық былай деп берілген: «Дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, қара сөзден адам тек ұғым алады» (1: 244). Бұл басқа әдебиеттерге де ортақ екені туралы: «Арабша қара сөзді

шығарманы насыр деп, дарынды сөзді шығарманы назым деп айтады ... қазақша айтқанда, қара сөз, дарынды сөз деп жүгінеміз» (1: 244).

Қарасөзден адам тек ұғым алады екен. Осы тұста бұл ұғым түрлері аталған: 1) *Ес* ұғымы яғни еске керек ұғым. 2) *Іс* ұғымы яғни іске керек ұғым» (244). Осы ретте А.Байтұрсынұлы М.Бахтинның «Эстетика словесного творчества» (1975) еңбегінің басты қағидаларын сонау ХХ ғасыр басында қазақша былай айқындап бергені таңғалдыра түседі. «Қарасөз нәрсені тиісті жағынан сөйлейді» дегенге келесі ой жалғасқан: «*Нәрсе турасында тиісінше сөйлеу үшін тиісінше ойлау керек. Тиісінше ойлағанда ойымыз ұғым түрлеріне қарай бірнеше тарапқа бөлінеді: 1) ғалам тарапына; 2) Құдай тарапына; 3) ғылым тарапына; 4) әлеумет тарапына; 5) үгіт-тәрбие тарапына; 6) сын тарапына*» (1: 245). Аталған ұғым түрлеріне келес анықтама берілген. 1. «Адам зейіні бүтін ғаламды тануға жұмсалып, дүниедегі бар нәрсенің барлығын бар яки бар деп ұйғарып нәрсенің бар - жоқтығын танып, белгілі бір қарарға келгенде, адамға бір үлкен ұғым пайда болады. Сол ұғым жүйесі даналық деп аталады... Даналықтың ес ұғымына тиісті жағы - *сап даналық болады да, іс ұғымына тиісті жағы - салт даналық* деп бөлінген. Сап даналық жолының өзі екі айырық болады: бірі ғаламның адам арқылы жетерлік те, жетпестік те жағын зейінге салады. Алдыңғы табансыз даналық, соңғысы және табанды даналық» делінген. (1:245)

«Дін» туралы ұғым «ғақайд» – екіжақты делінген: 2.«*бірі діннің негізгі турасындағы ес ұғым*», «*біреуі дінге керек іс ұғым*» (1: 256). 3.«*Ғылым*» деген ұғым жүйесінің түрлері салаларына байланысты. 4. «*Зейін әлеумет мәселесіне жұмсалып, әлеумет ісіне жол сілтегенде, көсемдік ұғым жүйесі пайда болады*». 5. «*Зейін табылған білімді басқаларға үйрету жолында жұмсағанда, үгіт-тәрбие ұғым жүйесі пайда болады*». 6. «*Зейін басқаның ісін таразыға тартып, ұнамды, ұнамсызын тексергенде, сын ұғымының жүйесі пайда болады*». Осы тұста қарасөз түсінігі нақтыланған: «*Қарасөз деп осы ұғым жүйелерінен сөйлейтін әңгімелерді айтамыз... Қарасөздің табынан түрін айыру керек. Тап жағынан бірге сөз түр жағынан бөлек кетуі ықтимал. Көптен бері көп жұртта қалыптанған түрлерін алғанда, қарасөз: 1) әуезе, 2) әліптеме, 3) байымдама болып үш салаға бөлінеді*» (1:257). М.М.Бахтин бұларды речевые жанры – сөйлеу, баяндау түрлері деп берген.

А.Б.Байтұрсынұлы нақтылап берген: «*Әуезе – болған уақиғадан бастан-аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беру*». «*Әуезе көбінесе үш тақтаға бөлінеді: 1) мәлімдеу, 2) мазмұндау, 3) қорыту*» (1: 258). Әуезе түрлері: шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме, тарих, тарихи әңгіме. *Әліптеме: «Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару. Дүниедегі түрлі нәрселердің, түрлі адамдардың түрлі күйлердің бәрін де әліптеуге болады*». *Әліптеу түрлері: 1) пәнді әліптеу; 2) сәнді әліптеу; 3) жол әліптемесі* (1: 262–264). *Байымдама, зейіндеме: «Көсе сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма байымдама деп аталады*» (1: 264). *Байымдама түрлері: 1) пән (ғылым); 2) сын; 3) шешен сөз; 4) көсем сөз.*

Қарасөз бен дарынды (көркем) сөздің айырмашылығын Ахмет Байтұрсынұлы нақтылап көрсетеді: «*Қара сөз әдебиетте пікір, сұлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сурет түрінде шығады. Яғни сұлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, қылық беріліп, тұрпат, тұлға, түс бітіп, тірі нәрсе болып шығады. Сондықтан да дарынды сөз көркем сөз деп аталып, қара сөздер жалаң сөздер деп айтылады*» (1: 258). Ғалым мұнымен шектелмейді. Осы екі түрлі сөзді қалай тануға, олардың дұрыстығын қалай айқындауға болады? деген сауалдарға жауап береді: «*Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің растық жағы тексерілсе, көркемсөздің сынында пікір дұрыстығының үстіне пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексеріледі. Көркем сөзді әрі сұлде, әрі сурет – екі жағынан да тексеруге тиіс болғандықтан, оның сынында мынандай сұраулар боларға керек*» (1: 269).

Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми түсініктің негізін жалғастырып, нақтылай түседі. Демек, қарасөз «шығарманың сүлде жағының сыны» болса, көркемсөзге басқа міндеттер жүктеледі: 1. «Тұрмыстың қай жағын алып сөз қылған? «Мазмұны дұрыс па? Яғни өмірде ондай қалып ұшырай ма?.. Адам баласының бәрінде боларлық қалып па, белгілі бір табында ғана боларлық қалып па? Мұрат қалып па? Кейін қалып па? Бұл – шығарманың сүлде жағының сыны. Сурет жағының сынында сұраулар мынау түрде болмақ: 2. Көркемсөз табына шын қосыларлық сөз бе? Қиял жасаған тұрпаттар, ойдан үйлестірілген оқиғалар пікір санасына тура келіп, дұрыс суреттеп, өңдендіріп көрсете ала ма? Тілі өрнекті ме? Әуезді ме? Лұғаты таза ма? Анық па? Қысқасы, ойды өрнектеп, көрнектеп, суреттеп көрсеткендей тілінде шеберлік бар ма? Ақылдың аңдағанын, қиялдың меңзегенін, көңілдің түйгенін тілі дұрыс жеткізе алған ба?» (1: 269). Әдебиет теориясындағы *дискурстық стиль, әдеби тіл, талдау, көркемдік, сюжет, мазмұн мен мағына, эстетика мен этикалық контент* категорияларын Ахмет Байтұрсынұлы осылай анықтап тастаған.

Көркемдік түсінігінің, көркем шығарманың белгілері қандай? деген сауалға Ахмет Байтұрсынұлы екі түрлі талап қою керек екенін атап айтқан.

Әдеби сынға қатысты пікірі күні бүгін нақтылығымен құнды. Сынның негізгі шарттары келесіндей айқындалған: «Көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады. Тысқы сындар: 1) Тілдің лұғатының сыны яғни тілдің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны». Яғни шығарма тілінің *стилистикалық ерекшеліктері, бүгінгі лингвистикалық талдауға сай тысқарғы жағын бөліп айтады. Ғалым бұдан ішкі сындарды бөліп алады демек, бұл әдебиеттану, әдебиет теориясының еншісі, теориялық талдаудың объектісін нақтылайды: 2) «Суретінің сыны: яғни кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп, суреттеуінің сыны. Ішкі сындар: 1) Алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда, дұрыс бүгін шығу, шықпауының сыны. 2) Өмір жүзінде айтылған нәрсенің болатындығының себебін дұрыс көрсеткен-көрсетпегенінің, адам қауымындағы қалып түзелу жағына эсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар-жоғының сыны. Көркем сөзді сынағанда, әдебиет түрінің осы төртеуі түгел жұмсалады» (1: 269). Біз қазір мәтіннің мазмұнымен ғана шектеліп келеміз.*

А.Байтұрсынұлы теориялық талдаудың, әдебиеттің, көркемсөздің басты ғылыми сараптамалық мақсатын *аналитикалық талдау арқылы тұжырымдайды. Қазіргі әдебиеттанудағы антропологиялық адамдық кодтың аксиологиялық ұстанымын Ахмет Байтұрсынұлы осылай басты еткен. Демек, тек маңызды, ұлағатты көркемсөз мәтіні ғана сынға түсуі абзал, тысқы және ішкі сынға түсуіне лайықты көрнекті түрі мен ұлағатты мазмұн болуы шарт. Бүгінгі әдебиет теориясындағы «мазмұнды түр» – «содержательная форма» деген категорияның мазмұнын Ахмет Байтұрсынұлы осылай қазақша түсіндірген.*

Қазақ әдебиет теориясының басты терминдерін, түсініктерін А.Байтұрсынұлы сонау 1920-жылдары осылай айқындаған. Бұл – өз алдына мойындалған ғылыми факт, бірақ басты ой – «Әдебиет танытқышта» ұсынылған жана заманауи кәсіби концепцияда.

Бұл бүгінде қажетті тұғырлы классикалық эстетикалық ұстаным. Ресей, Европа, Америка әдебиеттануында бар теориялық тұжырымдар мен қағидалардың сонау ХХ ғасырдың басында қазақ топырағында баяғыда қалыптасқанын біз тек 1989 жылы Әдебиет танытқыштан білдік.

А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыштағы» басты теориялық ұстанымдары: 1.Әдебиеттің өз даму заңдылықтары бар екені және олар тікелей саясатқа, идеологияға байланысты емес екені жөніндегі тұжырым: ұлттық әдебиет ұлт мұқтажы, ұлт тарихы мен ұлттық этикалық құндылықтарды ұстанатын контексте дамуымен құнды. Әлбетте жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде. Сондықтан «сөз өнері» деген термин халықтың ежелден келе жатқан әдебиеті деген ұғымды білдіреді. Оны «ауызша», «жазбаша» деп бөлудің өзі ойдан шығарылғаны айтылады. Әдебиеттің ауызша не ресми жазба түрі бар деп бөліп-жару соцреализмнің ойлап шығарғаны болып шықты: бір әдебиетті жоғарылату

үшін екіншісін төмендету қажет болды. Осы ретте Әдебиет танытқышта былай делінген: «Ауыз шығарманы «ауыз сөз» деп қана атап, жазба шығарманы «сыпайы әдебиет» деп танушылар бар. Бірақ қалайда асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебіне жүріледі» (1: 281).

2. Әдебиет танытқыш әдебиетті өз категориялары арқылы түсіндіруге шақырады, яғни «пән сөздері» (АБ) басты кәсіби қажеттілік. Сонда ғана зерттеу мағыналы болып, көпсөзділіктен сақтайды.

3. Әдебиеттанушы көркемдік әлемінің құдіреті автордың ішкі рухани тәуелсіздігімен тікелей байланысты екенін айтып, осы ретте Абай, Мағжан мәтіндерінің аналитикалық талдауын үлгілі классикалық етіп келтірген.

4. «Жазу әдебиет» тарауында А. Байтұрсынұлы біз бүгінге дейін түрлі айтып келген қағиданы дәлелдеп береді: «Қазаққа жазу дінмен бірге келген... Қазақтың өлеңді сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен» (1: 316).

Ғалым жазба әдебиетті екі дәуірге бөледі: 1) діндар дәуір; 2) ділмар дәуір. *Діндар* – «діншіл» деген мағынада, *ділмар* – «тілшең» деген мағынадағы сөздер» (1: 318). «Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып» соған еліктегеннен пайда болса, «ділмар дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соған еліктеуден пайда болып отыр» (1: 318). Бұл құбылыс тек қазақ емес, «барша жұрттың басында болған іс».

5. А. Байтұрсынұлы жазу әдебиеттің үш түрлі баяндау дискурсын анықтап берген: 1) *ертек* (әңгіме); 2) *толғау*; 3) *айтыс-тартыс*: «Жазу әдебиетінің ертеке түріне кіретін сөздері – ауыз ертеке, ертеке жыр, тарихи жыр, мысалдар сияқты сөздер. Толғау табына кіретін ауыз толғау, жоқтау сияқты көңіл күйінен шығатын сөздер. Айтыс-тартыс табына кіретін сөздер түрі ауыз әдебиетте жоқ. Ашып айтқанда, ауыз әдебиетте айтыс - тартыс түріндегі сөздердің ауыз әдебиетте айтысы бар да, тартысы жоқ.» (1: 307).

6. Діндар дәуір әдебиеті несімен ерекшеленеді? Ол туралы былай делінген: «Діндар дәуір ауыз әдебиеті түріне түр қосып жарытқан жоқ. Анайы әдебиеттегі шығармалардың түрлерінен діншілдігімен ғана айырылмаса, айрықша тұр-тұрпатымен айырыла қоймайды. Діндар жағының басымдығымен айырылатын түрлері мынау: *қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінәжат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме*» (1: 319). Әдебиетші аталған жанрлардың сыр-сипатын анықтап берген. Әдебиет танытқыштағы біз ұмытқан діндар дәуір жанрларының атаулары: *мінәжат, намыс толғау* деген түсініктердің өзі ой салады. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» (XIV–XVI ғ.) еңбегі «Хак жолындағылар тарихы» деп аталса, оның басы мен соңы «Алла Тағалаға мінәжат айтумен» аяқталады. Совет кезінде тыйым салынған бұл мінәжат жанры туралы мәлімет тек А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» ғана кездеседі. Бұлар бізге бүгін қажетті әдеби талдаулардың үлгісі емес пе?

7. Әдебиет танытқыш әлемдік әдебиет контекстінде жазылған. «Біздің қазақ Еуропа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақ айтыс өлеңдері алаңға түсе-түсе барып, алаң алданышына айналып, айтыс-тартыс түрге түсетіні даусыз еді. Үлгіні өзге жұрттан алғандықтан, алаң әдебиеті бізде төтеннен шығып қалды» (1: 276).

Қазіргі әдебиеттанудағы «синкретизм», «типология», «әдебиеттердің қарым-қатынасы», «ортақ сюжеттер» деген мәселелер туралы А. Байтұрсынұлы былай дейді: «Жер жүзіндегі жұрттардың түріндегі шығармалары бір-біріне көбінесе ұқсас келеді. Ондай ұқсас болатын себебі: олар шыққан заманда халықтың бәрінің бір ананың қолында өскен балалар сияқты көргені, өнегесі, үлгісі бір болған» (1: 276).

8. А. Байтұрсынұлы пайымдауынша, көркемдік заңдылығы мен оның шарттары анық және ол барлық тілдегі әдебиеттерге ортақ. Демек, «*адамның жан қоштау керегінен шыққан*» әдебиет – «*асыл сөз*». Сондықтан «*Сөздің асыл болатын сырын білген адам сөзді сынай біледі*» (1: 337). Өйткені, «*Жүйрік аттың белгілі сипаттары сияқты асыл сөзде де белгілі сипаттар болады. Сөз сол сипаттарын дұрыс көрсетумен асыл болып шығады*» (1: 337). «*...Ақын адам сөздің асыл болатын сипаттарын білсе, сөзін таза, мінсіз шығарады. Асыл сөздің сипаттарын білу тыңдаушыға да қажет. Абайдан кейін*

сөзге талғау кіреді. Айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды. Олай болғаны – Абай асыл сөздің айқындап нұсқаларын көрсеткеннің үстіне, аз да болса асыл сөз сипаттарын айтыпта жұртты хабардар қылды... Жақсы сөздің сипаттарын білген адам сынай білмекші; сынай білуден сөз талғауы күшеймекші. Солай болған соң асыл сөздің басты-басты сипаттарын білу сөйлеу жүйесінің ең керек бөлімінің бірі болады» (1: 338). Әдеби дискурс, даралық стиль, көркемдік шеберлік категорияларын ғалым осылай танытады.

9. Қазіргі постмодернистік теориялар бастау алған әлемдік деңгейде мойындалған Ресей теоретигі М.М.Бахтиннің «роман теориясы» бойынша дүниежүзілік әдебиетте роман – ең соңғы жанр, сондықтан ол сол тілдегі әдебиеттің жазу жүйесінің қорытылған нәтижесі ретіндегі ең соңғы әдеби жанр. Яғни роман өзіне дейінгі болған басты, керекті сөйлеу түрлерін синтездеп жаңғыртып отыру қабілетіне ие. Демек, роман осындай жан-жақты баяндау, сөйлеу, жазу тәсілдерін, жазба естелігін, жадын (память жанра) меңгеріп, өзінің оларды жаңа контексте қайта жаңғыртып оята білу мүмкіндігіне орай басқа прозалық түрлерге әсер ете алатын жазба әдебиеттің ең соңғы финалдық жанры. (4)

М.М.Бахтиннің осы «романизация стилия» деген тұжырымымен біз 1980 жылдары танысып, таңғалып жүрсек, А.Байтұрсынұлы бұл қағиданы сонау 1920-жылдары қазақша - төтесінен айқындап беріпті. А.Байтұрсынұлы қазақ прозасының өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты бұл құбылысты сол кезде былайша пайымдайды: «Ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме болып бөлінулері үлкен-кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәрінде де бір, айтылу аудандарында айырма бар: ұлы әңгіме сөзі алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұзақ әңгіме жақыннан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұсақ әңгіме мүше алып, оралып келе қоятын аттарша бастайды». Яғни басты мәселе «айтылу аудандарында» ғана екен (1: 343).

А.Байтұрсынұлы осы ретте романға тән нақты теориялық дискурстық айқындау береді: «Ұлы әңгіме жазушы көркем сөздің әуезе, толғау, айтыс – барша түрін де жұмсайды. Ұлы әңгіме жазуға үлкен шеберлік керек. Ұлы әңгіменің өресі қысқа, өрісі тарлау түрі ұзақ әңгіме деп аталады. Онан да шағындау түрі ұсақ әңгіме деп аталады» (1: 343). Романның көтеретін жүгін әңгімеге де артуға болады екен. М.М.Бахтиннің: «Романдық стиль повесть, әңгіме мен басқа жанрларға да үстемдік етеді» (4) деген әйгілі қағидасын А.Байтұрсынұлы 1926 жылы Ресей ғалымынан қырық жыл бұрын айтып, осылай дәлелдеген.

Роман стилінде қорытылып, жүйеленетін ұлттық тілде сөйлеу, баяндау жүйесінің жанрлық дискурстық түрлері теориясын - Бахтиннің («речевые жанры») қағидасын А.Байтұрсынұлы қазақ сөз өнеріне қатысты жоғарыда көрсеткеніміздей анықтап беріп, көркем прозаға қатысты былай деп тұжырымдаған: «Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі болғандықтан, мінезін кейін беретін тәрбие болғандықтан, тұрмысқа сарын беретін ұлы, кіші адамдардың ірілі-уақты істері болатындықтан, ол істер біріне-бірі ұласып, бір-біріне оралып, байланысып, шиеленісіп жатқандықтан, осының бәрін суреттеп шығару оңай емес. Мұны келістіріп, дұрыс пікірлеп, дұрыс суреттеп, уақиғаларды жақсы қиыстырып, сыйыстырып шығару көп жазушылардың қолынан келе бермейді... Ұлы әңгіме жазушы көркем сөздің әуезе, толғау, айтыс – барша түрін де жұмсайды. Ұлы әңгіме жазуға үлкен шеберлік керек».

10. Романдық дискурсты жүйелей келе А.Байтұрсынұлы оны айтылу түріне қарай: әуезе, толғау, айтыс деп жіктейді. Осыған орай бұл дискурстық ұстаным да нақтыланған: «Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады» (1: 273). «Әуезе – тысқы ғалам турасындағы сөз...». «Толғанғанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін – мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды; екінші, ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа шығарып басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халін түсіндіру мақсатпен толғайды» (1: 273–274).

Көркем мәтінді аналитикалық тұрғыда осылай танып, оны осы кәсіби тұрғыда талдай алу үшін әрине кәсібилік қажет. Толғанып не әуезелеп жазудың дискурстық ерекшелігі былайша айқындалған : *«толғау – ішкергі ғаламның күйі. Толғау – іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілін, күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып, толғай алуда»* (1: 274). *«Әуезе – тысқарғы ғаламның жсыры, толғау – ішкергі ғаламның күйі»*. Бірақ *«Сөйлеу жүйесінің мақсаты сөйлеу жүйелерін меңгеріп, сөзден нендей нәрселер жасап шығаруға болатындығын көрсету»*, – деп түйіндейді А.Байтұрсынұлы. Сондықтан «Әдебиет сөзін тәртіптеп, тапқа бөлу керек. Жұртынан шыққан ауыз сөзді де айтылу түріне қарай негізгі 3 тапқа бөлген: 1) әуезе; 2) толғау; 3) айтыс (1: 260).

Көркем мәтінді талдағанда, оның ішіндегі осы көркемдікті тудыруға тікелей атсалысатын қатысушыларды да А.Байтұрсынұлы анықтап берген. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде жақсы өлеңнің сипаттары да, қазақ ақындары мен тыңдаушыларының, оқырманның "асыл сөзді танымайтын нағандықтары» да айтылып, құнды мағлұмат берілген. (1:151).

11.Әдебиет танытқышта адамдық пен әдебиетті мәңгілік контексте танытуға бейімделген жалпыадамзаттық этикалық дискурс басым. Аналитикалық талдаулар, жүйелеу тәсілдері осы кәсіби мақсатқа қызмет атқаруға бағындырылған. Ғалымның тек «пән сөзінде» сөйлеуі мен әдебиет теориясының негізін қалыптастырған терминдерінің өміршеңдігінің сыры да осы заманауи классикалық ұстаным тұғырында. Бұл ұстаным М.М.Бахтин зерттеулеріне де тән.

А.Байтұрсынұлы осыдан жүз жыл бұрын әдебиет теориясының *«пән сөздері»* (термин) мен талдау жүйесін қазақша сөйлетіп, ғылыми тілдің деңгейін сол кезде-ақ көтеріп тастағаны айқын.

Пән сөздері, сөз өнері, асыл сөз ұғымдарын қалыптастырып берген ғалым басты тұжырымды былайша анықтаған: *«Сөз өнері адамның жан қоштау керегінен шыққан»*. Сондықтан: *«Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға; 2) қиялға; 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі – меңзеу яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттен ойлау; көңілісі – тую, талғау»*. Асыл сөздің көркемдік, дискурстық танымы келесіндей ұйғарылған: *«Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің туюін түйгенінше айтуға жарату»* (1: 154).

Қазіргі әлемдік деңгейдегі заманауи әдебиет теориясын ана тілімізде осылай танытып берген Ахмет Байтұрсынұлының Әдебиет танытқышы ғалымның шын мағынадағы Ұлт Ұстазы бола білгенінің тағы бір дәлелі болып қала бермек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Алматы. Ел шежіре, 2013.1 том. 384 б.
2. Қабдолов З. Аханның әдеби қисындары. \\ Көзқарас. Алматы. Рауан. 1996. б.
3. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген. // Ұлттың ұлы ұстазы. Алматы, 2001.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества.Москва1986.357с. М.М.Бахтин. Вопросы литературы и эстетики.Москва, 1975. 369с.
5. Ісімақова А.С. Алаш әдебиеттануы. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 2017. 480 б. :119-125. 138-143 бб.